

ІСТОРІЯ В ШКОЛАХ УКРАЇНИ

ВИДАВНИЦТВО
«ПЕДАГОГІЧНА ПРЕСА»
ЦЕ ЖУРНАЛИ НОВОГО ПОКОЛІННЯ

4'2005

ВІТАЄМО З ЮВІЛЕЄМ
ви тримаєте в руках
50-й (!) номер
нашого журналу

**ХРОНІКА
СУСПІЛЬСТВОЗНАВЧОЇ
ОСВІТИ:**

Всеукраїнський семінар
з проблем викладання
етики

**МЕТОДИЧНІ
РЕКОМЕНДАЦІЇ:**
як організувати розумну
гру на уроці історії

НАУКА — ВЧИТЕЛІВІ:
методологія історії
повсякденності

ІСТОРІЯ

в школах
УКРАЇНИ

4/2005

НАУКОВО-МЕТОДИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ЗМІСТ

ВІТАЄМО З ЮВІЛЕЄМ!

- Вірний друг і надійний помічник (*Незабаром виповнюється 10 років з дня виходу першого номера журналу «Історія в школах України».*
Нині ви тримаєте в руках його 50-й випуск) _____ 2
- Визначимо пріоритети разом:
майже ювілейні думки про журнал наших дописувачів і читачів _____ 3, 24, 36, 39

СУСПІЛЬСТВОЗНАВЧА ОСВІТА: ЗМІСТ, ФОРМИ, МЕТОДИ

- Раїса ЄВТУШЕНКО*
- Допомогти дитині відчувати себе особистістю в суспільстві
(*Хроніка Всеукраїнського семінару «Про вивчення етики у загальноосвітніх навчальних закладах України»*) _____ 5 ✓
- Сергій ТЕРНО*
- Складові ефективного навчання, або Що потрібно знати вчителю
про пізнавальні процеси учнів _____ 8 ✓
- Олег ФІДРЯ*
- Як розвивати знання (*Процесуальні компетенції учнів і вивчення історії*)
Стаття перша _____ 12 ✓
- АКТУАЛЬНО: П'ЯТИЙ КЛАС!**
- Віктор МИСАН*
- Готувати до вивчення історії (*Основні тенденції в розвитку сучасної вітчизняної історичної пропедевтики*) _____ 15 ✓

НА ШЛЯХУ ДО НОВОГО ПІДРУЧНИКА

- Олена ПОМЕТУН, Нестор ГУПАН*
- Підручник як засіб виховання громадянина
(*З практики реалізації основних принципів створення сучасного підручника з історії, на прикладі підручника з новітньої історії України для 11 класу*) _____ 19 ✓

МЕТОДИКА, ПРАКТИКА, ДОСВІД

- МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ
- Петро МОРОЗ*
- Заохитити, а не примусити (*Ігрова діяльність на уроках історії, на прикладі вивчення історії стародавнього світу*). *Всесвітня історія. 6 клас* _____ 25 ✓
- Володимир КОМАРОВ*
- Глибше проникати в суть (*Педагогічні технології поглибленого вивчення історії на прикладі тем, присвячених об'єднаним процесам в Італії та Німеччині у середині ХІХ ст.*). *Всесвітня історія. 9 клас* _____ 30 ✓

ПЛЮС КОМП'ЮТЕРИЗАЦІЯ ОСВІТИ

- Тетяна ЛАДИЧЕНКО*
- Електронний педагогічний програмний засіб з історії — новий крок
в оволодінні навчальним матеріалом _____ 35 ✓
- ВЧИМО ВЧИТИСЯ
- Юлія ЛЕБЕДЄВА*
- Набувати усвідомлених знань (*Застосування проектної технології у процесі навчання історії та права, на прикладі розробки теми «Обговорення проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України»».*
Основи правознавства. 9 клас _____ 37 ✓

НАУКА — ВЧИТЕЛЕВІ

- Олександр УДОД*
- Історія повсякденності: проблеми методології та джерелознавства _____ 40 ✓

МАТЕРІАЛИ ДО УРОКІВ

- Олег КРИЖАНІВСЬКИЙ*
- Заради слави, розваги чи пригод? (*Війни в середньовічній Європі*) _____ 45 ✓

ЗАПИТУВАЛИ — ВІДПОВІДАЄМО

- Станіслав КУЛЬЧИЦЬКИЙ*
- Україна в системі загальносоюзного народногосподарського комплексу _____ 49
- Ольга СУСЛО*
- Прес сталінської індустріалізації (*Конспект інтерактивного уроку-практикуму.*
Історія України. 10 клас _____ 53 ✓

НАШІ АВТОРИ

56

ЗАСНОВНИКИ:
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ВИДАВНИЦТВО «ПЕДАГОГІЧНА ПРЕСА»

Заснований у 1995 році
Виходить десять разів на рік

Свідоцтво про державну реєстрацію
Серія КВ № 1837 від 19.01.1996 р.
Передплатний індекс 74644

№ 4 (50) 2005

ТРАВЕНЬ

Схвалено вченою радою Інституту
педагогіки АПН України
(протокол № 5 від 12 травня 2005 р.)

Головний редактор

Віталій ВЛАСОВ

Редакційна колегія:

Надія БІВІК,

Анатолій БУЛДА,

Георгій ГИРИЧ

(перший заступник головного редактора),

Нестор ГУПАН,

Юрій ЗАВАЛЕВСЬКИЙ,

Раїса ЄВТУШЕНКО,

Георгій КАСЬЯНОВ,

Олег КРИЖАНІВСЬКИЙ,

Станіслав КУЛЬЧИЦЬКИЙ,

Володимир КОМАРОВ,

Тетяна ЛАДИЧЕНКО,

Юлія ЛЕБЕДЄВА,

Фелікс ЛЕВІТАС,

Юрій МИЦІК,

Петро МОРОЗ

(відповідальний секретар),

Віктор МИСАН,

Віктор ОГНЄВ-ЮК,

Павло ПОЛЯНСЬКИЙ,

Олена ПОМЕТУН,

Сергій ТЕРНО

(заступник головного редактора),

Федір ТУРЧЕНКО,

Анатолій ТРУБАЙЧУК,

Олександр УДОД,

Олег ФІДРЯ

Над номером працювали:

Людмила ПАНЧЕНКО (старший науковий редактор)

Лариса ЛУПІН (літературний редактор)

Володимир ЛИТВИНЕНКО (художник-дизайнер)

Лариса ЛЕНІНА (технічний редактор)

Ігор СОКОЛОВ (коректор)

ВИДАВНИЦТВО «ПЕДАГОГІЧНА ПРЕСА»

Директор видавництва

Юрій КУЗНЕЦОВ, тел. 234-41-87

Головний редактор видавництва

Олег КОСТЕНКО, тел. 246-71-45

Перший заступник головного редактора видавництва

Василь СМОЛЯНЕЦЬ, тел. 227-00-92

Заступник головного редактора видавництва

Ірина КРАСУЦЬКА, тел. 246-70-83

Заступник директора з виробництва

Валентина МАКСИМОВСЬКА, тел. 246-71-45

Головний художник

Володимир ЛИТВИНЕНКО, тел. 246-70-83

Завідувач відділу реалізації та реклами

Роман КОСТЕНКО, тел. 235-30-53

Адреса видавництва та редакції:

01004, Київ-4, вул. Басейна, 1/2,

тел. 227-00-92

Підготовка та друк СМП «АВЕРС»

04214, Київ, просп. Оболонський, 36, тел. 461-87-93

Свідоцтво про державну реєстрацію ДК № 586

від 05.09.2001 р.

Згідно до набору 04.04.2005. Підручено до друку 29.04.2005.

Формат 60x84/16. Папір офсетний. Друк офсетний. Умови

друку арк. 6,5 Обл.-вищ. арк. 7,1. Наклад 2490 пр. Зам. 3-04-1

За достовірність фактів, цитат, власних імен, по-

силадно на літературні джерела відповідальності автори

публікацій.

Редакція зберігає за собою право рецензування, реда-

сування та скорочення статей без згоди авторів, може

публікувати статті в порядку обговорення, не поділяю-

ючи поглядів авторів. Рукописи не повертаються.

Листи та матеріали для публікації можна надси-

лати електронною поштою: vvlasov@i.com.ua

© Усі права захищені. Жодна частина, елемент, ідея, ком-
позитивний діалог, зображення не можуть бути копію-
ваними чи відтворені у будь-якій формі і будь-
якими засобами — електронними і фотомеханічними,
окрім тих, що передбачені законом, якщо не отримано пись-
мової згоди видавництва.

«Історія в школах України», 2005

«Історія в школах України», 2005

СУСПІЛЬНИХ НАУК

Глибше проникати в суть (Педагогічні технології поглибленого вивчення історії на прикладі тем, присвячених об'єднавчим процесам в Італії та Німеччині у середині ХІХ ст.). ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ. 9 клас

Володимир КОМАРОВ

Дванадцятирічна школа потребує нових підходів до вивчення всіх навчальних предметів. Це стосується й історії. Позитивним при цьому є, по-перше, збільшення навчального часу на вивчення того чи того предмета, по-друге, підготовка нових навчальних програм та підручників. Однак існує небезпека того, що поглиблене вивчення історії призведе до значного збільшення фактичного матеріалу, який пропонується школярам для опрацювання. На нашу думку, пошук нових методичних технологій навчання історії має відбуватись у такому напрямі, який давав би можливість учням глибше проникати в суть історичних явищ та процесів.

Розглянемо один з можливих варіантів створення подібної методики на прикладі тем із всесвітньої історії для 9 класу, присвячених об'єднавчим процесам в Італії та Німеччині. Для цього скористаємося підручником С. В. Білоножка, І. М. Бірюльова, О. Р. Давлетова та ін. «Всесвітня історія. Нові часи» Частина друга (кінець ХVІІІ — початок ХХ ст.) (§ 14 «Об'єднання Італії» та § 15 «Об'єднання Німеччини»).

Спочатку слід проаналізувати зазначені вище параграфи з метою виділення так званих опорних місць. Ось вони:

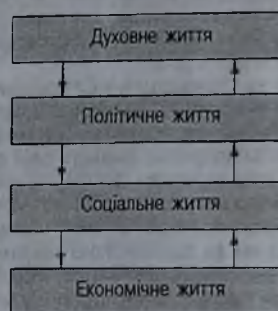
1. На території Італії існувало багато дрібних держав, які перебували частково під австрійським впливом.
2. Розрив економічних зв'язків між окремими частинами Італії перешкодив розвитку країни.
3. «Промова до німецької нації» І. Г. Фіхте — перший твір наукового націоналізму, який закликав до єднання нації в єдиній державі.
4. Середина ХІХ ст. — стрімке економічне піднесення в Італії та Німеччині й розвиток капіталістичних відносин.
5. Розвиток капіталістичних мануфактур і фабрик.
6. Швидка товаризація сільського господарства.
7. У середині ХІХ ст. в Італії та Німеччині розгорнулось будівництво залізниць.
8. Утворення у 50-х рр. двох ідеологічних течій, які мали на меті об'єднання Італії: революційно-демократичної та ліберально-реформаторської.
9. П'ємонт — центр об'єднання Італії.
10. Об'єднання Італії та Німеччини сприяє завершенню промислового перевороту і формуванню загальнонаціонального ринку.
11. Малогерманський шлях об'єднання Німеччини з центром у Пруссії.
12. Великогерманський шлях об'єднання Німеччини з центром в Австрії.

Виділені опорні місця відбивають такі сторони суспільного життя, як економічні й соціальні відно-

сини, політичне й духовне життя суспільства. Схематично залежність між різними сторонами суспільного життя відображено на схемі 1.

Схема 1

Соціологічна схема суспільства

Якщо використати цю схему для систематизації опорних понять стосовно навчального матеріалу про об'єднання Італії, то можна отримати таку картину (схема 2). У випадку з опорними поняттями про об'єднання Німеччини система опорних категорій матиме такий вигляд (схема 3). Якщо спробувати об'єднати схеми 2 і 3, то підсумок виявиться таким (схема 4).

Об'єднання цих схем засвідчило, що опорні категорії навчального матеріалу про об'єднання названих країн мають як багато спільного, так і істотні розбіжності. Найбільше спільні риси проявилися на економічному та соціальному рівнях, розбіжності ж — на політичному й духовному.

Такий досить складний метод опрацювання опорних категорій має умовну назву «метод категоріального синтезу». Він дає можливість, по-перше, встановити зв'язки між усіма виявленими раніше опорними поняттями і, по-друге, виявити, що центральними поняттями у всій системі категорій є такі поняття, як «центр об'єднання країни» та «шлях об'єднання країни». Вони розташовані, відповідно, на політичному та духовному рівнях «Соціологічної схеми суспільства» (схема 1). Докладне висвітлення суті самого методу виходить далеко за межі цієї статті. Тому ми вважаємо за доцільне обмежитися тут лише констатацією отриманих результатів.

Методика опрацювання відповідного навчального матеріалу передбачає широке й систематичне використання виспереджальних завдань. Тож напередодні вивчення вказаних тем учитель пропонує школярам удома прочитати відповідний параграф підручника.

Схема 2

Система опорних категорій навчального матеріалу про об'єднання Італії

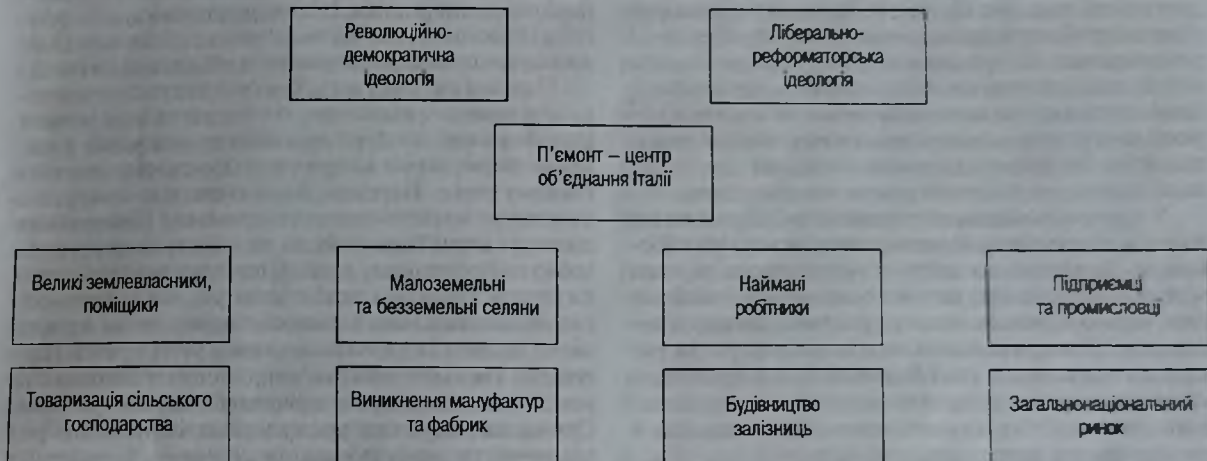

Схема 3

Система опорних категорій навчального матеріалу про об'єднання Німеччини

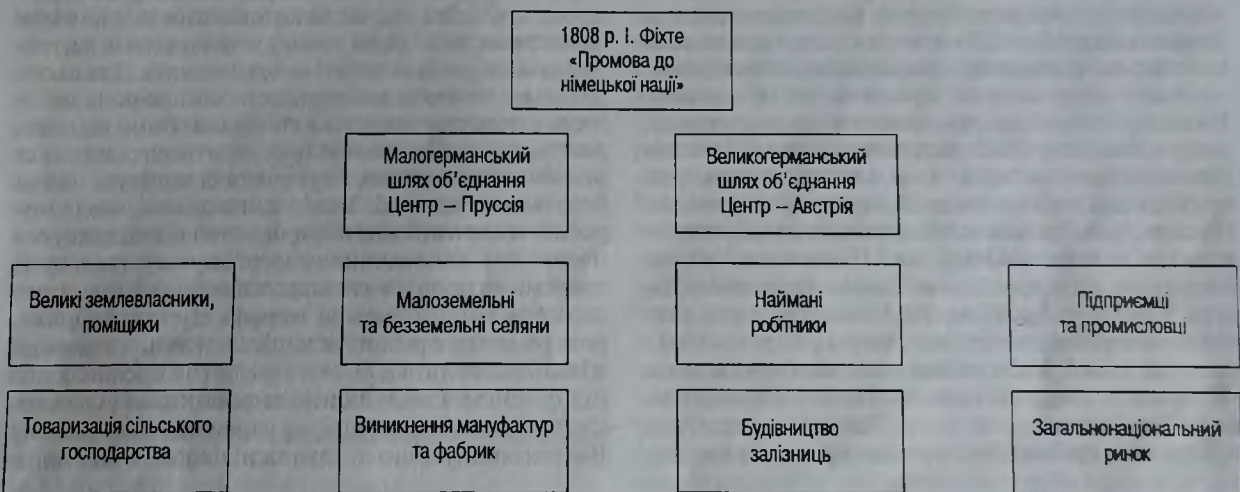
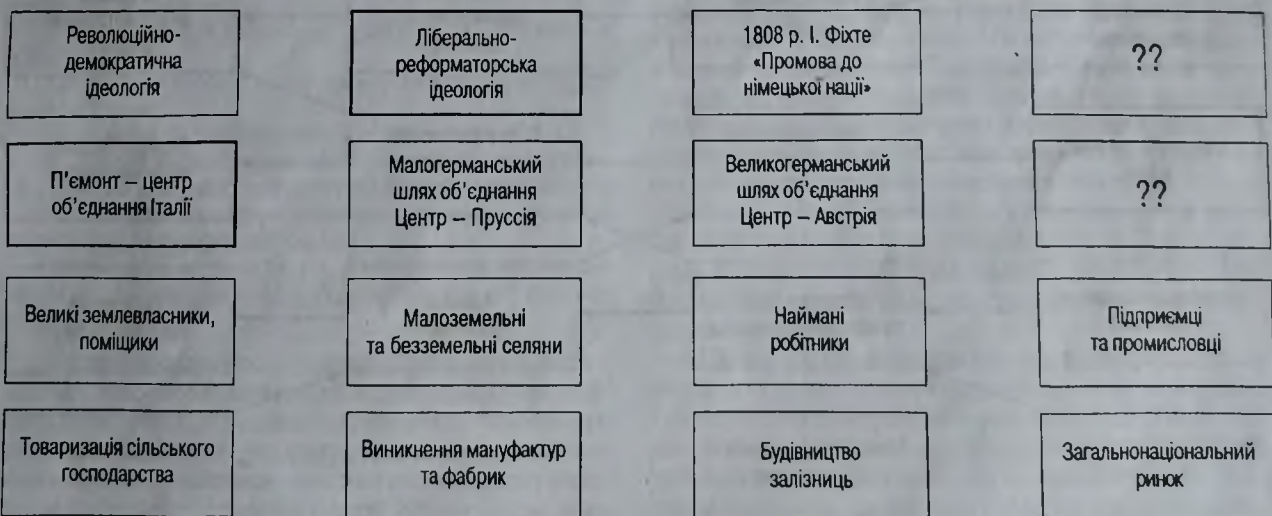

Схема 4

Система опорних категорій навчального матеріалу про об'єднання Італії та Німеччини

Такий методичний прийом дає можливість ефективніше використовувати пізнавальну діяльність людини. Це, так би мовити, первинний рівень сприйняття навчального матеріалу. Суть історичних явищ або процесів на цьому етапі пізнавальної діяльності учні ще не з'ясовують. Крім того, у їхній свідомості не встановлюються зв'язки між окремими частинами навчального матеріалу. Але використання випереджальних завдань дає можливість створити певний рівень опорних знань.

У процесі подальшої пізнавальної діяльності ці знання збагачуються, конкретизуються, уточнюються. Зрештою школярі встановлюють зв'язки між складовими навчального матеріалу і тією чи тією мірою «проникають» у суть того, що вони вивчають. Отже, пізнавальна діяльність учнів рухається від живого споглядання до абстрактного мислення і далі — до практичного застосування набутих знань. Саме на етапі живого споглядання й спрацьовують випереджальні завдання.

Таким чином, певний рівень опорних знань про хід об'єднання Італії та Німеччини виникає саме під час первинного ознайомлення учнів з відповідними параграфами підручника. Він створює умови для подальшої спільної пізнавальної діяльності вчителя й учнів.

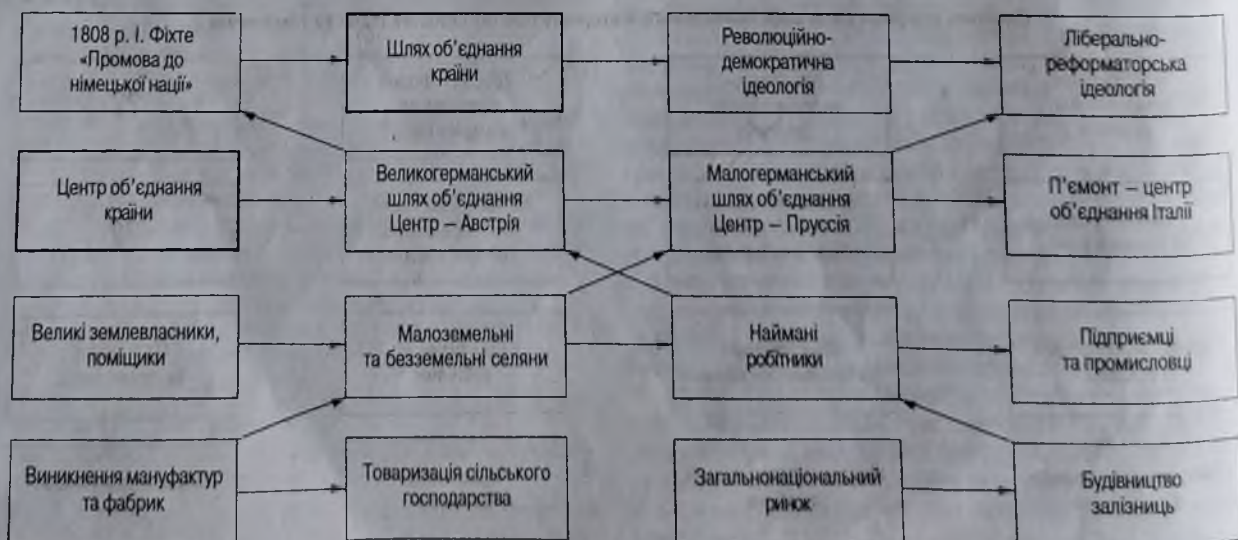
Розпочинаючи урок, присвячений об'єднанню Італії, вчитель експонує на дошці або екрані *схему 5* звертається до учнів із вступним словом. Загальне уявлення про цю подію вони вже мають, оскільки прочитали вдома відповідний параграф підручника. На *схемі 5* відображені всі основні поняття, що стосуються об'єднання як Італії, так і Німеччини. Учитель наголошує, що у процесах об'єднання цих країн є багато і спільного, і розбіжного. Учням треба виділити на схемі поняття, які безпосередньо стосуються об'єднання Італії. Найчастіше вони називають лише «П'ємонт — центр об'єднання Італії». Школярі мають обгрунтувати, чому саме П'ємонт став центром об'єднання країни. Вислухавши кілька відповідей,

учитель з метою створення відповідної пізнавальної ситуації повертає увагу учнів до поняття «загальнонаціональний ринок». Школярі певною мірою розгублені. Вони не розуміють зв'язку між виникненням загальнонаціонального ринку та об'єднанням Італії.

Подібні ситуації потрібно час від часу створювати у процесі навчання, бо таким чином можна найефективніше спрямовувати думки учнів у напрямі формування історичного мислення на певній рівні. Передовсім учитель має з'ясувати, як учні розуміють поняття «ринок». Найчастіше школярі сприймають його як місце, де торгують, тобто на побутовому рівні. Спочатку вчитель погоджується з ними, а потім запитує, що ж таке «загальнонаціональний ринок». Адже це не просто місце, куди з'їжджаються люди з усієї країни торгувати. Таким чином дев'ятикласники починають усвідомлювати ширше значення поняття «ринок». Саме на цьому етапі уроку найдоцільніше ще раз повернути увагу школярів до *схеми 5*, тобто до зв'язку між поняттями «загальнонаціональний ринок» та «будівництво залізниць». Якщо учні відчували труднощі під час встановлення зв'язків між поняттями, необхідно знову активізувати їх життєвий досвід і раніше набуті опорні знання. Для цього доцільно запитати дев'ятикласників про роль залізниць у повсякденному житті людей. Вони відповідають, що залізницями перевозять пасажирів та різноманітні вантажі. І тут учитель запитує, звідки беруться ці вантажі. Учні відповідають, що їх виробляють промислові підприємства та сільське господарство. Учитель знову звертає увагу на *схему 5*, зокрема на поняття «товаризація сільського господарства» і «виникнення мануфактур та фабрик», розповідає про розвиток капіталістичних відносин в Італії в середині XIX ст. та розвиток промислових підприємств і збільшення виробництва сільськогосподарської продукції, призначеної для продажу. Він наголошує, що ці вантажні перевезення заліз-

Схема 5

Система опорних категорій навчального матеріалу про об'єднання Італії та Німеччини

ниціями, будівництво яких розгорнулося в середині позаминого століття по всій Європі, в тому числі і в Італії. Дев'ятикласникам пропонується звернутися до відповідної історичної карти в атласі і з'ясувати обставини, які заважали будівництву залізниць у тогочасній Італії. Таким чином школярі доходять висновку, що цьому заважала роздрібненість Італії. Зокрема, вони говорять, що будувати залізницю можна було тільки в межах тієї чи тієї невеликої держави, а не всієї Італії. Далі учням пропонується з'ясувати, як це впливало на розвиток загальнонаціонального ринку в Італії. Підсумовуючи відповіді, вчитель наголошує, що роздрібненість Італії заважала розвитку загальнонаціонального ринку, а отже прогресивних капіталістичних відносин. Інтенсивний розвиток ринкових відносин рано чи пізно потребує об'єднання країни, тому що без цього її подальший розвиток стає неможливий.

Продовжуючи виклад навчального матеріалу, вчитель запитує, які суспільні прошарки існували в тогочасному італійському суспільстві та чи були вони зацікавлені в об'єднанні країни. Зрозуміло, що відповіді дев'ятикласники не можуть. Мета цього методичного прийому зовсім інша. Таке запитання дає можливість учителю знову привернути увагу учнів до *схеми 5*. Спираючись на неї, вчитель говорить, що в тогочасній Італії існувала досить складна соціальна структура суспільства. Розвиток ринкових відносин зумовив існування, з одного боку, підприємців та промисловців, а з другого — найманих робітників. Водночас в Італії були великі землевласники — поміщики і малоземельні та безземельні селяни. Учитель пропонує з'ясувати, чи були зацікавлені в об'єднанні країни промисловці та підприємці. Як показує досвід, школярам одразу відповідати на це запитання досить складно. Тому вчитель організовує невелику співбесіду.

Учитель. Чи були підприємці зацікавлені в будівництві залізниць?

Учні відчувають певні труднощі.

Учитель повідомляє, що залізниця — найдешевший спосіб перевезення вантажів.

Після цього учні ствердно відповідають на поставлене запитання.

Учитель. Що заважало будівництву залізниць в Італії?

Учні відповідають, що цьому заважала роздрібненість Італії.

Учитель. Як це впливало на збут товарів?

Учні відповідають, що відсутність залізниць призвела до значного зростання цін на товари. Високі ціни й недостатньо широкий ринок збуту не давали можливості розвивати виробництво.

Підсумовуючи, **вчитель** зауважує, що все це зумовлювало зацікавленість підприємців в об'єднанні Італії.

Продовжуючи урок, вчитель пропонує з'ясувати, чи були зацікавлені в об'єднанні країни наймані робітники. У класі знову виникає проблемна ситуація. Практика свідчить, що найкращим виходом тут є проблемний виклад навчального матеріалу, бо за цих обставин саме такий метод дає мож-

ливість, по-перше, максимально активізувати опорні знання учнів, а по-друге, сприяє максимально можливі економії навчального часу. Теоретично можливе застосування в цій ситуації і пояснювально-ілюстративного методу, який може забезпечити значну економію навчального часу, але не дає можливості належним чином використовувати опорні знання учнів. Застосування ж частково-пошукового методу сприяє актуалізації опорних знань учнів, хоча може призвести й до значних, часто невинуватих витрат навчального часу.

Таким чином, до актуальних проблем методичної науки належить пошук оптимального співвідношення між опорними знаннями учнів, методами навчання та ефективним використанням навчального часу. На жаль, це одна з тих проблем методичної науки, які тільки намічаються в теорії. Тому вчителі розв'язують її, виходячи лише з власного практичного досвіду.

В описаному вище випадку проблемний виклад навчального матеріалу може проходити так. Учитель нагадує, що інтереси підприємців та найманих робітників певною мірою протилежні. На підставі цього дев'ятикласники можуть зробити висновок, що робітники, на відміну від підприємців, не були зацікавлені в об'єднанні Італії. Проте насправді це не так. Підприємці прагнуть до збільшення прибутків, а робітники — до підвищення заробітної плати. Один із можливих шляхів розв'язання цієї проблеми — розширення виробництва. Як уже відомо, роздрібненість Італії заважала цьому. Отже, наймані робітники були об'єктивно зацікавлені в об'єднанні країни, хоча суб'єктивно могли цього й не усвідомлювати.

Продовжуючи проблемний виклад навчального матеріалу, вчитель пропонує учням висловити свої міркування щодо того, чи були зацікавлені в об'єднанні Італії великі землевласники. Часто на це запитання дев'ятикласники відповідають позитивно. При цьому вони будують свої відповіді аналогічно позиції промисловців та підприємців. Спираючись на такі відповіді, вчитель, так би мовити, розмірковує вголос. Але ж були різні поміщики: які вели капіталістичне господарство й були зацікавлені в розширенні ринку збуту своєї продукції; які господарювали по-старому, тому майже не були пов'язані з ринковими відносинами. Чи були вони зацікавлені в об'єднанні Італії? Мабуть, ні. Стосовно селян, то для них найголовнішим було земельне питання. Розвиток ринкових відносин, який потребував об'єднання країни, рано чи пізно привів би до ліквідації великих поміщицьких земельних володінь. Отже, об'єднання Італії було вигідне і селянам. Хоча останні могли цього й не усвідомлювати. Таким чином, у тодішньому італійському суспільстві були прошарки населення, які виступали і за, і проти об'єднання країни.

Після цього вчитель знову привертає увагу учнів до *схеми 5* і пропонує подумати, чому саме П'ємонт став центром об'єднання Італії. Вислухавши відповіді, вчитель наголошує на тому, що серед усіх держав, які існували в тогочасній Італії, найрозвиненішою в капіталістичному плані був саме

Таблиця 2

Шляхи об'єднання Італії

Лінія порівняння	Шлях об'єднання Італії	
	Револьюційно-демократичний	Ліберально-реформаторський
Мета	Об'єднання країни	Об'єднання країни
Рухійні сили	Промисловці, підприємці, наймані робітники	Промисловці, підприємці, частина поміщиків
Темпи об'єднання	Швидкі	Повільні
Соціально-економічні результати	Ліквідація феодальних пережитків	Збереження феодальних пережитків
Політичні результати	Утворення реструліканської держави	Утворення монархичної держави

П'ємонт. Практика свідчить, що цього разу дев'ятикласники досить легко роблять такий висновок.

Учитель повідомляє, що об'єднання Італії могло відбутися двома шляхами: революційно-демократичним та ліберально-реформаторським. Для глибшого засвоєння цього питання школярам пропонується робота з порівняльною *таблицею* (у статті таблиця подається в завершеному вигляді).

Таблицю заповнюють на уроці вчитель та учні. Після цього слід провести співбесіду за такими приблизно запитаннями:

- Що спільного було між різними шляхами об'єднання Італії?
- Чим вони різнилися?
- Які розбіжності є найсуттєвішими?
- Чим це пояснити?

Далі вивчається фактичний матеріал про хід об'єднання Італії. Це можна зробити у формі розповіді вчителя або у вигляді заздалегідь підготовлених доповідей учнів.

На завершення вчитель пропонує школярам поміркувати над тим, чому найбільший внесок в об'єднання країни зробили революціонери-демократи, а результатами скористалися ліберали-реформатори. Не слід вимагати від учнів правильної відповіді на це запитання. Мета його інша — вчити аналізувати історичний матеріал та обґрунтовувати свою позицію, навіть помилкову.

Наступний урок присвячується об'єднанню Німеччини. Оскільки дев'ятикласники прочитали вдома відповідний параграф підручника, то певне уявлення про хід об'єднання Німеччини вже мають. На цьому уроці також використовується *схема 5*.

Урок починається із пропозиції вчителя уважно проаналізувати *схему 5* і з'ясувати, з якого поняття треба починати вивчати хід об'єднання Німеччини. Спираючись на здобуті на попередньому уроці знання, учні говорять, що починати вивчати новий матеріал доцільно з поняття «загаломнаціональний ринок». Учитель пропонує їм обґрунтувати свою позицію. Відповідаючи, дев'ятикласники наголошують, що в середині позаминулого століття в Німеччині швидким темпами розвивалися ринкові відносини. Будувалися залізниці, відкривалися промислові підприємства; істотні зрушення спостерігали у сільському господарстві. Все це потребувало розширення ринків збуту продукції та зумовлювало необхідність об'єднання країни.

Далі вчитель пропонує визначити прошарки тодішнього німецького суспільства, які були зацікавлені в об'єднанні країни. Учні говорять, що це пере-

довсім промисловці і підприємці, а також та частина поміщиків, які вели капіталістичне господарство.

Вчитель повідомляє про існування в ті часи двох варіантів об'єднання країни: великогерманського, центром якого була Австрія, та малогерманського з центром у Пруссії.

Після цього висвітлюється конкретний хід об'єднання країни. Цей матеріал можна повідомити у формі розповіді вчителя або у вигляді заздалегідь підготовлених доповідей учнів. Але як би це не було зроблено, учні мають дійти висновку про причини перемоги Пруссії. Вони мають зрозуміти, що перемога Пруссії була спричинена вищим рівнем економічного розвитку. Далі школярі розмірковують над тим, яким же шляхом була об'єднана Німеччина: революційно-демократичним чи ліберально-реформаторським. Спираючись на *таблицю*, дев'ятикласники мають зробити висновок, що Німеччина була об'єднана ліберально-реформаторським шляхом.

Підбиваючи підсумок вивчення названих тем, учитель наголошує, що, на його думку, найважливішими поняттями, які необхідно засвоїти дев'ятикласникам, є «центр об'єднання країни» та «шлях об'єднання країни». Учням пропонується обґрунтувати або спростувати цю думку. Школярі говорять, що від того, яким буде шлях об'єднання країни та де виникне її центр, багато в чому залежить її подальший історичний розвиток.

Вчитель зауважує, що ще 1808 р. відомий філософ І. Фіхте у своїй праці «Промова до німецької нації» звернувся до німецького народу із закликком про необхідність об'єднання країни. Після цього певні прошарки німецького суспільства усвідомили необхідність такого об'єднання. Згодом воно відбулося фактично.

Отже, слід наголосити, що найкращих результатів у навчанні можна досягти, систематично використовуючи опорні знання учнів. Під час вивчення матеріалу про об'єднання Німеччини опорними є знання про об'єднання Італії. Слід також зауважити, що «зайвий» на перший погляд, втрачає навчального часу, які мають місце в процесі формування бази опорних знань, зрештою ведуть до значної його економії згодом.

І на завершення зазначимо, що практика навчання історії доводить нерозривний зв'язок між такими поняттями методичної науки, як опорні знання учнів, методи навчання і витрати навчального часу. Саме вони є центральними у всій системі методичних понять. Взаємозв'язок між ними визначає всі інші залежності в методіці навчання історії.